

ЗАСАДИ УКЛАДАННЯ ОНОМАСТИЧНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ

Укладання національних ономастичних атласів — одне з найважливіших завдань сучасної ономастики, і його реалізація у будь-якій країні повністю залежить від рівня ономастичних досліджень. Проте значні успіхи в дослідженні онімної лексики в Польщі, Чехії та Болгарії, на жаль, досі не увінчалися створенням ономастичних атласів у цих країнах. Між тим сьогодні ведеться активна робота над укладанням загальнослов'янського ономастичного атласу. Про необхідність створення останнього вперше конкретно говорилося на IV Міжнародному з'їзді славистів (Москва, 1958 р.). У 1959 р. на I Міжнародній славистичній ономастичній конференції в Кракові була створена підкомісія для укладання Слов'янського ономастичного атласу (далі СОА), головою якої став чеський ономаст В.Шмілауер, а після смерті його — з 1973 р. її очолив чеський ономаст Р.Шрабек. Проблеми СОА обговорювалися на багатьох ономастичних конференціях у Берліні, Ляйпцігу, гйтрі, Вроцлаві, Скоп'є, Пряшеві та ін. Нам невідомо, чи увійшли тоді в цю комісію представники східнослов'янських країн, але вся підготовча робота по створенню СОА (розробка критеріїв та принципів його побудови, укладання питальника до нього) велася без їх участі.

Авторами питальника СОА стали поляк Г.Борек, німець Е.Ейхлер, словак М.Майтан і чех Р.Шрабек. Парадоксальний факт — ономасти 2/3 частин Славії практично не брали участі в підготовці такої архіважливої праці, яким є "Слов'янський ономастичний атлас" [24], і як результат — матеріали з цієї частини Славії далеко не в повному обсязі використано при укладанні питальника СОА, а це, в свою чергу, спричинилося до збіднення репрезентації структурних моделей у слов'янській ономастиці.

Завдяки старанням голови топонімної підкомісії Комітету славистів Р.Шрабека, до авторського колективу цього атласу в 1988 р. були залучені східнослов'янські ономасти Д.Г.Бучко (Україна), Н.В.Подольська (Росія) і З.В.Рубцова (Білорусія). На засіданні робочої групи СОА, яке відбулося в 1989 р. у Лодзі (Польща), детально обговорювалася структура питальника СОА, відмінність цього атласу від "Загальнослов'янського лінгвістичного атласу", необхідність саме такого підходу до вивчення слов'янської топонімії, а також зразки відповідей на перші 80 пунктів питальника. Найбільш вичерпну відповідь на усі пункти питальника дали ті автори СОА, в розпорядженні яких були достатньо повні картотеки сучасної та історичної топонімії.

Що стосується Ономастичного атласу України (далі ОАУ), то Українська ономастична комісія при Інституті української мови НАН України, безперечно, повинна зайняти більш активну позицію як щодо залучення провідних ономастів України до цієї праці, так і безпосередньої участі в укладанні ОАУ. На жаль, в жодному з ономастичних центрів України досі не укладено картотеки сучасної та історичної топонімії нашої держави. Лише в Тернопільському державному педагогічному університеті ім. В.Гнатюка створено комп'ютерний варіант картотеки ойконімів України, укладений як у прямому, так і інверсійному алфавітному порядку.

У роботі над ОАУ, вважаю, мусять бути враховані такі основні засади: а) чітке означення територіальних меж атласу; б) визначення об'єкта картографування; в) створення джерельної бази атласу; г) вироблення теоретично чіткого розуміння ОАУ. Нижче спробуємо показати, яким чином ці засади можуть і повинні бути реалізовані при укладанні ОАУ.

А. При визначенні меж національних ономастичних атласів мусять бути враховані та використані різні критерії: 1) сучасна та історична територія проживання певної нації; 2) ареали поширення окремих топонімних моделей; 3) державні кордони країни тощо.

Кожен із цих критеріїв міг би бути застосований при укладанні національних ономастичних атласів, проте кожен з них має ті чи інші недоліки. Коли йдеться про перший критерій, то він не може бути повністю використаний при створенні ОАУ, тому що українці більш чи менш компактними групами проживають, крім України, ще в багатьох регіонах Росії, в інших сусідніх та віддалених державах Азії та Європи, а також на інших континентах: в Америці й Австралії. Виходячи з цього, критерій визначення територіальних меж ОАУ лише за місцем проживання певного народу вважаю непридатним.

Оскільки суть ономастичного атласу так чи інакше зводиться до картографування певних топонімних моделей, то його територіальні границі можна, здавалося б, визначати за ареалами відповідних топонімних моделей. Однак більшість ойконімних моделей, наявних в українській топонімії, не вкладається в сучасні державні і навіть національні границі України. Болгарський ономаст І.Дуріданов справедливо відзначив, що "майже неможливо знайти специфічні ономастичні типи або моделі для певної території, на основі яких вона відрізнялася б від інших" [20, 172]. Проте для топонімії України такими є ойконіми на **-івці**, **-инці** (напр.: *Братківці*, *Немиринці*), основний ареал поширення яких знаходиться саме на території сучасної України, а поза державними кордонами нашої республіки вони локалізуються в місцях давнього компактного оселення українців. Так, в Білорусії ойконіми на **-івці**, **-инці** локалізуються головним чином на теренах колишніх Берестейської та Дорогичинської земель, що колись входили до Галицько-Волинського князівства [5, '98]; локалізуються ці назви поселень й на західному пограниччі українського ареалу, тобто у східних регіонах сучасної Польщі, в колишній Сяноцькій, Перемишльській і Волзькій землях та на Білосточчині, де споконвіку компактно проживало українське населення, більшість якого із Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя у 1945-1947 рр. було насильно переселено на територію сучасної України або ж розпорошено по західних і північних окраїнах Польщі, що фатально вплинуло на подальшу долю тутешнього українського етносу, передусім лемківську етнографічну спільноту.

Потужний ареал топонімів на **-ovce**, **-ince**, що є континуантами українських назв на **-івці**, **-инці**, знаходиться у східних районах Словаччини, передусім на Пряшівщині. Тут з давніх давен компактно проживають українці. Подібну картину бачимо і в Південній Буковині, що тепер входить до складу Румунії. Тут теж знаходиться потужний пласт топонімів на **-aufi**, **-in¹**, які є відповідниками українських утворень з суфіксами **-івці**, **-инці**. На їх українське походження у свій час вказували відомі румунські ономасти МПтефанеску [28, 218-228] і И.Иордан [25, 421-424]. Топоніми на **-івці**, **-инці** поширені також у північно-східних регіонах Молдавії [23, 26-32] і ін.

Характерними для топонімії України є також ойконіми на **-увага**, **-увате**, **-уватка** (пор. *Дерезувате*, *Лозоватка*, *Ясенувата*), але ядро їх ареалу локалізується лише в кількох південно-східних областях України і складають вони менше 0,4% від загальної кількості ойконімів України.

Означення територіальних меж національних ономастичних атласів ускладнюється ще й тим, що поняття народності, нації, національної належності в слов'ян історично змінювалося й виникло порівняно пізно [20, 174], а типи, характер і структура показників окремих ономастичних ізоглос і навіть ареалів були значно стійкішими та стосувалися періоду більш давнього, ніж час формування понять національних. Слушною вважаю думку М.І.Толстого, що внаслідок накладання на топонімну карту сучасної Славії пізньої національної канви, ми переносимо більш ранні відношення на відношення, що будувалися за іншими параметрами [20, 174]. Слід мати на увазі й те, що окремі онімні, в тому числі й топонімні, типи та моделі виникали й формувалися їх ізоглоси уже в раньонаціональній період, пор. ойконіми на **-івка**, **-щина** (*Іваніена*, *Галаганієщина*), топоніми, мотивовані різного роду промыслами, характерними для періоду середньовіччя та зародження капіталістичних відносин (*Буда*, *Гута*, *Майдан*, *Рудня*, *Шура* та ін.).

Отже, територіальні межі ОАУ повинні визначатися, на мою думку, за даними лінгво-географічних (діалектологічних) та етнографічних досліджень у межах сучасних державних кордонів України з урахуванням поширення ареалів тих структурних типів, які найбільш виразно репрезентуються в Україні, а також на суміжних з нею територіях в регіонах постійного компактного проживання українського населення.

Б. Важливим критерієм побудови ОАУ є також об'єкт картографування. Між ономастичним і лінгвістичним атласами існує ряд як спільних, так і відмінних ознак. Відмінність між ними

насамперед у характері картографованого матеріалу. В обох цих атласах картографуються лексеми, але в першому маємо справу з пропріальною лексикою, в другому — з апелютивною. Якщо в лінгвістичному атласі картографуються насамперед фонетичні, граматичні та лексичні явища, то в ономастичному - домінуюче положення займають передусім словотвірні моделі топонімів, а лексичні, фонетичні та морфологічні явища посідають тут маргінальну позицію.

Топоніми, на відміну від загальних назв, дуже стійкі до дії різних суспільно-економічних чинників. Вони здатні зберігатися протягом багатьох віків і навіть тоді, коли зникає народ, який створив ці назви. Топоніми на зразок археологічних пам'яток можуть нашаровуватися пластами. Тільки ґрунтовні історико-лінгвістичні дослідження здатні виявляти ці хронологічні рівні: індоєвропейський, праслов'янський, давньоукраїнський і т.д.

Першочергове значення при укладанні ОАУ має докладний структурний аналіз топонімів, які підлягають картографуванню. Словотвірна типізація картографованих топонімів виявляє й усталює конкретні моделі, які є результатом різних словотвірних процесів. Без виділення структурних моделей ойконімів неможливе їх картографування. С.Роспанд правильно відзначив, що слід рішуче відкинути безпідставний нелінгвістичний погляд О-Брюкнера на відсутність суттєвої різниці між семантикою ойконімів типу пол. *Wilki, Wilko'w, Wilkawice* [26, 13]. У коренях названих ойконімів, дійсно, чітко виділяється польський апелютив *wilk* "вовк", але жоден із цих топонімів не був безпосередньо утворений від нього. Уд ці топоніми мотивовані особовими назвами і належать до різних словотвірних типів: перший

— до утворень на базі родових назв (у дотеперішній ономастичній літературі це т.зв. родові назви), другий

— до посесивних дериватів, третій — до відпатронімних дериватів.

Топонімія України по праву може бути віднесена до найархаїчніших і найбагатших на території Славії. Тут широко репрезентуються архетипи на *-*jb*, *-ичі*, *-ани*, *-ськ*, які, на думку ряду дослідників, своїм корінням сягають ще праслов'янської доби [18, 33-35], при цьому значний відсоток таких назв утворено від давньослов'янських композитних та відкомполітичних імен. У сучасній українській топонімії активно вживається більшість топонімних моделей, що широко фіксуються в пам'ятках Київської Русі [7; 18, 9-89]. Про багатство української ойконімії свідчить хоча б той факт, що в ній вживаються практично всі словотвірні моделі слов'янських топонімів, виділені у питальнику СОА, а крім того функціонують ще й такі моделі, які не передбачені в цьому питальнику.

Таким чином, об'єктом картографування в ОАУ повинні бути як макротипи, якими є утворення на *-*jb*, *-ичі*, *-ани*, *-ів/ < -ов/*, *-ин*, *-івці*, *-инці*, *-иця*, *-івка* та ін., так і мікротипи, що репрезентуються незначною кількістю прикладів.

Важливою засадою для укладання ОАУ є також його джерельна база. Її складають словники географічних назв республіки, ономастичні картотеки, карти та под. В ономастичних словниках повинні бути широко подані дані з історичних джерел різних епох. На жаль, такого загальноукраїнського топонімного словника в українському мовознавстві досі немає, і його створення належить до першочергових завдань української ономастики. Слід зазначити, що ідея створення його зародилася в Україні ще у 80-х роках ХУІІІ ст. і належить співробітникам Чернігівського намісництва О.Шафонському та Д.Пашенку [13, 100-101], а також працівникові Львівської бібліотеки Ф.Сярчинському [6, 13-15; 13, 101]. Робота по збору топонімного матеріалу активно велася також в Україні у ХІочатку ХХ ст. Її здійснювали О.Лазаревський, В.Площанський, А.Летрушевич, багатий топонімний матеріал містять ще праці О.Андріяшева, Л.Похиловича, А.Шнайдера, М.Теодоровича, І.Спрогіса, Є.Сіцінського, П.Маштакова, Я.Головацького та ін.

У працях В.Гнатюка, М.Кордуби [2, 37-45], О.Курило, а також Комісії для укладання історико-географічного словника української землі ВУАН [13, 104-105] на поч. ХХ ст. теж розроблялася методика збору й вивчення топонімії та укладання топонімних словників.

З кінця 50-х років нашого століття підготовку регіональних словників і словникових матеріалів вели колективи ряду вузів України та окремі особи. Координацію тодішніх ономастичних робіт почав здійснювати Інститут мовознавства АН УРСР, а з 1960 р. — безпосередньо Українська ономастична комісія. Друком вийшли регіональні словники та словникові матеріали Ю.-Карпенка [8; 9; 10], О.Стрижака, О.Купчинського [12; 13], В.Лободи [15], Я.Лури [17], Д.Бучка [3], М.Худаша

— Бібліографічний огляд праць названих авторів див. у роботах Я.Дашкевича (6), О.Купчинського (13).;

М.Демчук [21; 22] та ін. Видання загальноукраїнського топонімного словника у найближчі роки може бути реалізоване тільки через створення регіональних словників, у яких максимально були б використані історичні матеріали. У свій час Болгарською Академією наук під керівництвом акад. В.Георгієва було видано кільканадцять томів регіональних монографій, в яких досліджено топонімію практично усіх округів Болгарії.

Хоч як це не прикро, але мушу відзначити, що топонімія більшої частини території України на сьогоднішній день не тільки не вивчена, але й не зібрана на синхронному і діахронному рівнях. Недослідженою все ще залишається вельми архаїчна та багата топонімія Волині, Полісся, Поділля. З гіркотою доводиться констатувати, що навіть ойконімія центральних областей України, Київської та Черкаської, не стала досі об'єктом спеціальних монографічних досліджень. Варто нагадати, що багаті друковані та рукописні топонімні матеріали знаходяться в архівах і наукових бібліотеках Києва, Львова, Харкова, Одеси, Чернівців, а також Москви, Санкт-Петербурга, Вільнюса, Перемишля, Кракова, Варшави та ін.

Г. Необхідною засадою укладання ОАУ є чітке встановлення його сутності та специфіки. На час створення підкомісії для укладання СОА окремі ономасти вважали, що робота над таким атласом буде аналогічною до роботи над загальнослов'янським лінгвістичним атласом і відрізнятиметься від останнього лише картографічним матеріалом та специфікою ономастичної проблематики. Дуже скоро однак хибність такого розуміння суті ономастичного атласу стала очевидною. Ми повністю погоджуємося з думкою Р.Шрамека, що ономастичний атлас відрізняється від лінгвістичного як своєю концепцією, своїми теоретико-методологічними засадами, так і своїм матеріалом, способами його демонстрування та інтерпретування [27, 14].

Якщо основне завдання лінгвістичного атласу української мови показати лише синхронну ареальну проекцію просторових виявів української мови у системно-структурних зв'язках її елементів з урахуванням діахронічної лінії їхнього розвитку [1, 8], то Ономастичний атлас України, крім цих завдань, включає ще топонімну стратиграфію, зокрема відображення локалізації та розподілу різних типів топонімів на території України в різні історичні епохи. Характерною ознакою ономастичного атласу є також використання в ньому статистичних даних, врахування різної частоти та продуктивності моделей у залежності від території та часу їх вживання [25, 14]. Статистичні дані в атласі не тільки доповнюють ареальну проекцію просторових виявів різних типів топонімів, але й інформують про закономірності розвитку назв на різних історичних етапах, виявляють топонімну систему тієї чи іншої епохи, відтворюють їх форми та динаміку в рамках загальномовної системи [19, 119-120]. Встановлення хронологічних меж вживання топонімів певних моделей у поєднанні з даними про їх кількість на означеній території надзвичайно важливе для відтворення давньої історії краю та народу, який проживає на його просторах.

Українськими і слов'янськими ономастами зроблені вже перші спроби стратиграфічного вивчення давніх топонімних типів на території України. Підготовлені до друку і частково опубліковані діахронічні дослідження ойконімів на **-*jb** та **-ичі** О.Купчинським [11, 217-236; 12, 101, 129; 13, 100-123], на **-івігі**, **-инці** В.Никоновим [16, 19-27] і Д.Бучком [4, 103-112; 5, 90-100]. Там же опубліковані окремі карти поширення цих моделей топонімів у різні історичні періоди.

Таким чином, ОАУ допоможе репрезентувати топонімію України як цілісну систему, яка визначає закономірності розташування топонімних явищ, розкриє динаміку розвитку цих явищ у часі, сприятиме встановленню зв'язків топонімних явищ з різними соціальними та природними явищами.

Визначені ареали ойконімних типів дадуть можливість скласти правильне уявлення про топонімний фонд України, про границі того чи іншого мовного явища на її території. Вони також служитимуть важливим джерелом для дослідження історичної географії, яка вивчає маршрути розселення народів. Встановлені ареали топонімних типів на **-*jb**, **-ичі**, **-ани**, **-ськ**, **-ів**, **—ин**, **-івіці**, **-инці**, **-иця**, **-івка** та ін. на території України в різні історичні періоди дозволить простежити специфіку розвитку цих та інших назв, а також порівняти дані просторового розвитку їх вияву з даними історичних, археологічних і інших досліджень нашої Батьківщини.

Ономастичний атлас України стане цінним джерелом для вивчення історії української мови в різних її аспектах, дослідження історії заселення України, встановлення етнічних зв'язків між народами в далекому та ближчому минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Атлас української мови, т.І. - К.: Наукова думка, 1984.
2. Бучко Д.Г. М.М.Кордуба — збирач і дослідник української топонімії/ Повідомлення Української ономастичної комісії, вип. 3. — К.: Наукова думка, 1967. — С.37-45.
3. Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. — Львів: Світ, 1990. — 143с.
4. Бучко Д.Г. Топонім на -івці, -инці й історія заселення України /Вопросн географии, сб. 110. Топонимика на службе географии. — М.: Мысль, 1979. — С. 103-112.
5. Бучко Д.Г. Ареали українських топонімів на -івці, -инці в XIV-XX вв. / Перспективн развития славянской ономастики. — М.: Наука, 1980. — С. 90-100.
6. Дашкевич Я.Р. Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII — 70-х *pp.* *MX* ст. / Науково-інформаційний бюлетень АН УРСР, №2. — К., 1963. — С. 13-15.
7. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К.: Наукова думка, 1985. — 253с.
8. Карпенко Ю.О. Конспект лекцій. Топоніміка гірських районів Чернівецької області. — Чернівці: Чернівецький університет, 1964. — 80 с.
9. Карпенко Ю.О. Топоніміка східних районів Чернівецької області (Конспект лекцій).— Чернівці: Чернівецький університет, 1965. — 62 с.
10. Карпенко Ю.О. Топонімія центральних районів Чернівецької області (Конспект лекцій). — Чернівці: Чернівецький ун-тет, 1965. — 76 с.
11. Кулчинський О.А. Статистика і географія двочлених відприсвійних географічних назв України на -*jb / Історичні джерела та їх використання, вип. IV. — К.: Наукова думка, 1969. — С. 217-236.
12. Купчинський О.А. Двочленні географічні назви України на -*jb: Матеріали до українського топонімічного словника / Питання історії української мови. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 101-129.
13. Купчинський О.А. До питання складання словника географічних назв України: Матеріали словника двочлених патронімічних назв на -ичі / Історичні джерела та їх використання, вип. VI. — К.: Наукова думка, 1971.— С.І 00-123.
14. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень (Географічні назви на -ичі). — К.: Наукова думка, 1981, — 250 с.
15. Лобода В.В. Топонімія Дніпро-Бузького межиріччя. — К.: Вища школа, 1976. — 232 с. Іб.Никонов В.А. Топоним на -івці, -инці на Украине / Вопросы географии, сб. 70. Изучение географических названий.— М.: Мысль, 1966.—С. 19-27.
- 17.ПураЯ.О. Походження назв населених пунктів Ровенщини. — Львів: Світ, 1990. — 143 с.
18. Роспонд С. Структура й стратиграфія древнерусских топонімів/ Восточнославянская ономастика. — М.: Наука, 1972. — С. 9-89.
19. Суперанская А.В. Применение метода лингвистической статистики / Лингвистическая терминология й прикладная топонимия. — М.: Наука, 1964. — С. 119-126.
20. Толстой Н.И. Обзор ответов на анкету об ономастических ареалах / Перспективн развития славянской ономастики. — М.: Наука, 1980. — С. 169-179.
- 21.Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). — К.: Наукова думка, 1991. — 265 с.
22. Худаш М.Л. Українські карпатські і прикарпатські назви населених пунктів. — К.: Наукова думка, 1995. —369с.
23. Еремия А. Нуме де локалитзць. Студну де топонимие молдовеняскз. — Кишиньзу, 1970. — 222 с.
24. Atlas onomastyczny Stowianszczyzny. Ksiega referatow z konferencji. — Wroclaw: PAN, 1972.
25. Jordan J. Toponimia Ronineasca. — Bucuresti, 1963.
26. Respond S. Stratygrafia stowiaiiiskich nazw miejscow ych (Probny atlas toponomastyczny). — Wroclaw etc.: PAN, 1974.—Т. 1.
27. Slovansky onomasticky atlas. Svazek 1. Strukturni typy slovanske ojkoiumie. — Brno-Leipzig, 1988. — 86 s.
28. Ștefanescu M. Elemente rusești in toponimic romaneasca / Arhiva. Nr 2, An. 28. — Jasi, 1921. — S. 218-228.

Ганна Бучко

ВІДАПЕЛЯТИВНІ ПРИЗВИЩА БОЙКІВЩИНИ

До відапелятивних відносимо ті прізвища, які утворені від найрізноманітніших апелятивних означень особи: назв осіб за видом діяльності (постійне заняття, професія, посада), за етнічною належністю чи територіально-етнографічним походженням, за соціальним станом, за родинними